एकादश: पाठ:। मनोराज्यस्य फलम्।

पुरा अमरशक्ति: नाम राजा आसीत्। तस्य पुत्रा: विवेकरहिता: शास्त्रविमुखाश्च। मनोरञ्जक-कथामाध्यमेन विष्णुशर्मा नाम पण्डित: तान् नीतिशास्त्रपारङ्गतान् अकरोत्। तदर्थं रचितानां कथानां सङ्ग्रह: एव 'पञ्चतन्त्रम्' नाम्ना विख्यात:। (१) मित्रभेद: (२) मित्रसम्प्राप्ति: (३) काकोलूकीयम् (४) लब्धप्रणाश: (५) अपरीक्षितकारकम् इति तानि पञ्च तन्त्राणि। अपरीक्षितकारकात् स्वीकृता प्रस्तुतकथा।

अधीते य इदं नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति च।
न पराभवमाप्नोति शक्रादपि कदाचन॥

- दिवास्वप्न: नाम किम्?
- 'यथा चिन्तितं तथैव अभवत्' इति कदाचित् अनुभूतं वा ?

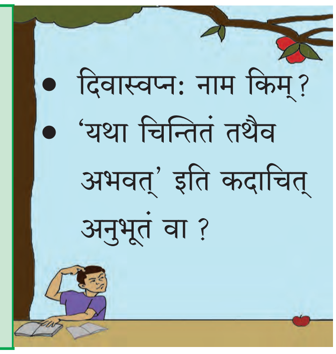

कस्मिंश्चित् नगरे कश्चित् स्वभावकृपणो नाम कोऽपि भिक्षुक: प्रतिवसति स्म। तेन भिक्षया प्राप्तेन सक्तुपिष्टेन कलश: सम्पूरित:। तं च घटं नागदन्ते रज्ज्वा बद्ध्वा तस्याधस्तात् कटं प्रसार्य सततं तद्विषये चिन्तयन् स: सुप्त:। स: अचिन्तयत् - ''यत्परिपूर्णोऽयं घटस्तावत् सक्तुपिष्टेन वर्तते। यदि दुर्भिक्षं भवति तर्हि अस्य विक्रयणेन रूप्यकाणां शतं **प्राप्स्यामि**। ततस्तेन अहम् अजाद्वयं **क्रेष्यामि**। तत: षाण्मासिक-प्रसववशात् ताभ्यां यूथ: **भविष्यति**। ततोऽजाभि: प्रभूता: धेनू: **ग्रहीष्यामि**, धेनुभि: महिषी:, महिषीभि: वडवा:, वडवाप्रसवत: प्रभूता: अश्वा: **भविष्यन्ति**। तेषां विक्रयणात्प्रभूतं सुवर्णं **प्राप्स्यामि**। सुवर्णेन चतु:शालं गृहं **सम्पत्स्यते**। तत: कश्चित् धनिक: प्राप्तवयस्कां रूपाढ्यां कन्यां मह्यं **दास्यति**। आवयो: पुत्र: **भविष्यति**। तस्याहं सोमशर्मेति नाम **करिष्यामि**। तत: स: जानुचलनयोग्य: **भविष्यति**। एकदा सोमशर्मा मां दृष्ट्वा मत्समीपम् **आगमिष्यति**। ततोऽहं कोपाविष्ट: **अभिधास्यामि** भार्याम्, ''गृहाण बालकम्'' इति। साऽपि मम वचनं न **श्रोष्यति**। तावत्काले कश्चन कुक्कुर: तत्र **आगमिष्यति**। सोमशर्मा तस्मात् भीत: **भविष्यति**। ततोऽहं समुत्थाय लगुडेन तं कुक्कुरं **ताडयिष्यामि**।'' एवं स्वप्नमग्न: ध्यानस्थित: स: तथैव लगुडप्रहारम् अकरोत्। तेन लगुडप्रहारेण सक्तुपिष्टेन पूर्ण: स: घट: भग्न: अभवत्। स्वभावकृपण: स: पाण्डुरताम् अगच्छत्। अत: ब्रवीमि -

अनागतवतीं चिन्तामसम्भाव्यां करोति य:।
स एव पाण्डुर: शेते सोमशर्मपिता यथा॥

भाषाभ्यासः

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

१. भिक्षुकस्य नाम किम् ?
२. स्वभावकृपणेन घटः कुत्र बद्धः ?
३. सोमशर्मा कस्मात् भीतः भविष्यति ?
४. सक्तुपिष्टेन पूर्णः घटः कस्मात् कारणात् भग्नः ?
५. सोमशर्मपितुः नाम किम् ?
६. स्वभावकृपणेन कटः कुत्र प्रसारितः ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत ।

१. स्वभावकृपणः किमर्थं पाण्डुरताम् अगच्छत् ?
२. 'अपि दिवास्वप्नदर्शनं योग्यम् ?' इति कथायाः आधारेण लिखत ।

३. (अ) सन्धिविग्रहं कुरुत । १) तस्याधस्तात् (२) कदाचिद्रात्रौ (३) सोमशर्मेति (४) ततोऽहम् ।

(आ) वर्णविग्रहं कुरुत । (१) दुर्भिक्षम् (२) रूपाढ्याम् (३) ध्यानस्थितः (४) स्वभावकृपणः

४. समानार्थकशब्दं लिखत । कृपणः, दुर्भिक्षम्, अश्वः, धेनुः, सुवर्णम्, कुक्कुरः ।

पठत अवगच्छत ! **व्यञ्जनानां विस्तारः ।**

१) भयात् + मुक्तः - भयान्मुक्तः ।
मृत् + मयूरः - मृन्मयूरः ।

वर्गीयव्यञ्जनम् + अनुनासिकम् = वर्गीय-अनुनासिकम्

षट् + मासः = षण्मासः ।
वाक् + मयम् - वाङ्मयम् ।

२) तस्मात् + च = तस्माच्च ।
विद्वत् + जनः =विद्वज्जनः ।

तु + चु = चु

(चु = च वर्गः) (तु = त वर्गः)

अवकारात् + च = अवकराच्च ।
एतत् + जयः = एतज्जयः ।

३) मत् + शरः = मच्छरः ।
श्रीमत् + शङ्करः = श्रीमच्छङ्करः ।

त् + श् =
↓ ↓
च् छ्

तत् + श्रोतुम् = तच्छ्रोतुम् ।
गच्छेत् + शिवः = गच्छेच्छिवः ।

४) तस्मिन् + एव = तस्मिन्नेव ।
इन् + अन्त = इन्नन्त ।

ह्रस्वः स्वरः (पूर्वम्) न् कोऽपि स्वरः (पश्चात्) = न्न

तस्मिन् + उत्सवे = तस्मिन्नुत्सवे ।
कुर्वन् + आसीत् = कुर्वन्नासीत् ।

५) सत् + आचारः = सदाचारः ।
शरात् + अपि = शरादपि ।

वर्गीयव्यञ्जनम् + स्वरः/मृदुव्यञ्जनम्=तृतीयव्यञ्जनम्

षट् + विकाराः = षड्विकाराः ।
तस्मात् + एव = तस्मादेव ।

६) तद् + कृते = तत्कृते । क्षुध् + पीडा = क्षुत्पीडा

वर्गीयव्यञ्जनम् + कठोरव्यञ्जनम् = प्रथमव्यञ्जनम्

षड् + कारः = षट्कारः ।
मृद् + साधितम् = मृत्साधितम् ।

विशेषण–विस्तार: ।

धवल: चन्द्र: आकाशे वर्तते। अहं प्रतिदिनं **धवलं चन्द्रं** पश्यामि, तुष्यामि च । **धवलेन चन्द्रेण** नभ: विभाति । चकोरा: **धवलाय चन्द्राय** स्पृहयन्ति । **धवलात् चन्द्रात्** किरणा: स्रवन्ति । पूर्णिमायां **धवलस्य चन्द्रस्य** सौन्दर्यम् अपूर्वं खलु । हे **धवल चन्द्र**, शीतलतां प्रयच्छ सर्वेभ्य: ।

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य।
तल्लिङ्गं तद्वचनं सैव विभक्तिर्विशेषणस्यापि ।।

संस्कृतभाषायां यथा विशेष्यस्य लिङ्गं, वचनं विभक्तय: च परिवर्तन्ते तथैव विशेषणे अपि परिवर्तनं भवति।

पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्	विभक्ति:
निपुण: बालक:	निपुणा बालिका	निबिडम् अरण्यम्	प्रथमा
निपुणं बालकम्	निपुणां बालिकाम्	निबिडम् अरण्यम्	द्वितीया
निपुणेन बालकेन	निपुणया बालिकया	निबिडेन अरण्येन	तृतीया
निपुणाय बालकाय	निपुणायै बालिकायै	निबिडाय अरण्याय	चतुर्थी
निपुणात् बालकात्	निपुणाया: बालिकाया:	निबिडात् अरण्यात्	पञ्चमी
निपुणस्य बालकस्य	निपुणाया: बालिकाया:	निबिडस्य अरण्यस्य	षष्ठी
निपुणे बालके	निपुणायां बालिकायाम्	निबिडे अरण्ये	सप्तमी
हे निपुण बालक	हे निपुणे बालिके	हे निबिड अरण्य	सम्बोधनम्

एवमेव द्विवचनस्य तथा बहुवचनस्य रूपाणि भवन्ति ।

कुशल: वैमानिक: ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:
कुशल: वैमानिक:	कुशलौ ________	________ वैमानिका:	प्रथमा
________ वैमानिकम्	________ वैमानिकौ	कुशलान् ________	द्वितीया
कुशलेन ________	कुशलाभ्यां ________	________वैमानिकै:	तृतीया
________ वैमानिकाय	________ वैमानिकाभ्यां	कुशलेभ्य: ________	चतुर्थी
कुशलात् ________	कुशलाभ्यां ________	________ वैमानिकेभ्य:	पञ्चमी
________ वैमानिकस्य	________ वैमानिकयो:	कुशलानां ________	षष्ठी
कुशले ________	________ वैमानिकयो:	________ वैमानिकेषु	सप्तमी
कुशल ________	________ वैमानिकौ	कुशला: ________	सम्बोधनम्

एवमेव 'चतुर: बालक:', 'उत्तम: कवि:', 'निबिडं वनम्', 'दीर्घा नदी', 'मेधाविनी बालिका', 'पुरातनी कथा', 'प्रिय: सुहृद्', 'स्नेहालु: पिता', 'रम्या उषा:' इत्येषां विशेषण–विशेष्य–युग्मानां रूपाणि वदन्तु।

CH20YR

जिज्ञासापत्रम्

विशेषण-विशेष्ययोः युग्मं पूरयत ।

पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्	विभक्तिः
पवित्रः जलाशयः	(पवित्र) नदी	(पवित्र) गङ्गाजलम्	प्रथमा
(नूतन) मण्डपम्	नूतनां भाषाम्	(नूतन) मन्दिरम्	द्वितीया
समृद्धेन (कोष)	(समृद्ध) परम्परया	समृद्धेन (नगर)	तृतीया
(कोमल) स्वभावाय	कोमलायै (लता)	(कोमल) पुष्पाय	चतुर्थी
पराधीनात् (उपाय)	(पराधीना) बुद्ध्याः	(पराधीन) जीवनात्	पञ्चमी
(उत्तम) पुरुषस्य	उत्तमायाः (पत्रिका)	उत्तमस्य (वृत्तपत्र)	षष्ठी
(स्थूल) पुत्रे	स्थूलायाम् (कन्या)	(स्थूल) पात्रे	सप्तमी
हे (श्रेष्ठ) ऋषे	हे श्रेष्ठे (तपस्विनी)	हे (श्रेष्ठ) औषध	सम्बोधनम्

वाक्यानि पूरयत ।

१. (विशाल) वृक्षस्य अधः पक्वानि (फलम्) अपतन् ।२. (वृद्ध) पितामह्यै (सरसा) कथाः रोचन्ते । ३. निपुणया (गायिका) सह अहं (श्रवणीय) गीतं गायामि । ४. मृण्मये (पात्रम्) (शीतल) जलं विद्यते।

पठत अवगच्छत ! **व्यञ्जनानां विस्तारः।**

७) निसर्गात् + लभ्यते = निसर्गाल्लभ्यते।
एतद् + लवणम् = एतल्लवणम्।

त्/द् + ल् → ल्

उत् + लसति = उल्लसति।
कदाचित् + लब्धम् = कदाचिल्लब्धम्।

८) अस्मिन् + लोके = अस्मिँल्लोके।
ग्रन्थान् + लिखति = ग्रन्थाँल्लिखति।

न् + ल् → ँ ल्

तान् + लोकान् = ताँल्लोकान्।
देवान् + लसति = देवाँल्लसति।

भाषासूत्रम् – ४

(अ) लृट्लकारः (द्वितीयः भविष्यत्कालः)।

ह्यः –भूतकालः	अद्य – वर्तमानकालः	श्वः – भविष्यत्कालः
अहम् अपठम्।	अहं पठामि।	अहं **पठिष्यामि**।
बालकाः अखेलन्।	बालकाः खेलन्ति।	बालकाः **खेलिष्यन्ति**।
माता अयच्छत्।	माता यच्छति।	माता **दास्यति**।
त्वम् अनमः।	त्वं नमसि।	त्वं **नंस्यसि**।
रामः अमुञ्चत्।	रामः मुञ्चति।	रामः **मोक्ष्यति**।

मेलनं कुरुत।

रूपाणि	पठिष्यामि	खेलिष्यन्ति	दास्यति	नंस्यति	मोक्ष्यति	गमिष्यति	वक्ष्यति	प्रक्ष्यामि	प्राप्स्यति
धातवः	प्र+आप्	मुच्	गम्	वच्	दा	प्रच्छ्	नम्	खेल्	पठ्

लृट्प्रत्ययाः। (भविष्यत्कालप्रत्ययाः)

परस्मैपदम् | **आत्मनेपदम्**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्रथमः	स्यते	स्येते	स्यन्ते
स्यसि	स्यथः	स्यथ	मध्यमः	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे
स्यामि	स्यावः	स्यामः	उत्तमः	स्ये	स्यावहे	स्यामहे

गम् (१ प.प.) | **लभ् (१ आ.प.)**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति	प्रथमः	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते
गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ	मध्यमः	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः	उत्तमः	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे

नृत् (४ प. प.) | **मन् (४ आ. प.)**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
नर्तिष्यति	नर्तिष्यतः	नर्तिष्यन्ति	प्रथमः	मंस्यते	मंस्येते	मंस्यन्ते
नर्तिष्यसि	नर्तिष्यथः	नर्तिष्यथ	मध्यमः	मंस्यसे	मंस्येथे	मंस्यध्वे
नर्तिष्यामि	नर्तिष्यावः	नर्तिष्यामः	उत्तमः	मंस्ये	मंस्यावहे	मंस्यामहे

प्रच्छ् (६ प. प.) | **मुच् (६ आ. प.)**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्रक्ष्यति	प्रक्ष्यतः	प्रक्ष्यन्ति	प्रथमः	मोक्ष्यते	मोक्ष्येते	मोक्ष्यन्ते
प्रक्ष्यसि	प्रक्ष्यथः	प्रक्ष्यथ	मध्यमः	मोक्ष्यसे	मोक्ष्येथे	मोक्ष्यध्वे
प्रक्ष्यामि	प्रक्ष्यावः	प्रक्ष्यामः	उत्तमः	मोक्ष्ये	मोक्ष्यावहे	मोक्ष्यामहे

चिन्त् (१० प. प.)				गण् (१० आ. प.)		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
चिन्तयिष्यति	चिन्तयिष्यत:	चिन्तयिष्यन्ति	प्रथम:	गणयिष्यते	गणयिष्येते	गणयिष्यन्ते
चिन्तयिष्यसि	चिन्तयिष्यथ:	चिन्तयिष्यथ	मध्यम:	गणयिष्यसे	गणयिष्येथे	गणयिष्यध्वे
चिन्तयिष्यामि	चिन्तयिष्याव:	चिन्तयिष्याम:	उत्तम:	गणयिष्ये	गणयिष्यावहे	गणयिष्यामहे

वाक्यानि पठत।

१. वयं सायंकाले उद्यानं **गमिष्याम:**।
२. मम पुस्तकं मह्यं कदा **दास्यसि** ?
३. बालका: ज्येष्ठान् **नंस्यन्ति**।
४. छात्रा: उत्तमान् अङ्कान् **प्राप्स्यन्ति**।
५. 'सिंह, जृम्भस्व ! दन्तान् ते **गणयिष्यामि**।
६. परश्व: मम मातामही मम गृहम् **आगमिष्यति**।
७. प्रपरश्व: मातुल: द्विचक्रिकां **प्रदास्यति**।
८. आगामिनि वर्षे अस्माकं शालायां सुवर्णमहोत्सव: **सम्पत्स्यते**।
९. अग्रिमे मासे परीक्षा **भविष्यति**।
१०. आगामिनि वर्षे अहं चन्द्रयाने **उपवेक्ष्यामि**।
११. अग्रिमं युगं तन्त्रज्ञानेन एव पूर्णं **भविष्यति**।

जिज्ञासापत्रम्

● अस्माकं मित्रम् अग्रिमे मासे कन्याकुमारीं गमिष्यति। स: तत्र किं किं करिष्यति इति चिन्तयित्वा वाक्यानि पूरयत।

१. अद्वैत: अग्रिमे शनिवासरे यात्रारम्भं ____________। (कृ)
२. विमानयानेन स तत्र अन्येद्यु: ____________। (प्र + आप्)
३. प्रथमं कन्याकुमारीस्थितं देवालयं स: ____________। (दृश्-पश्य्)
४. तस्मात् समुद्रतीरं ____________। (या)
५. तत्रस्थं सूर्यास्तम् ____________। (अव + लोक्)

पठत अवगच्छत ! **व्यञ्जनानां विस्तार:।**

९) तान् + चोरान् = तांश्चोरान् ।
विघ्नान् + च = विघ्नांश्च।

न्+ च/छ्/ट्/ठ्/त/थ् → ं(अनुस्वार:), : (विसर्ग:)

बहून् + तस्करान् = बहूंस्तस्करान्।
एतान् + छात्रान् = एतांश्छात्रान्।

१०) परि + छेद: - परिच्छेद:।
तरु + छाया = तरुच्छाया।

ह्रस्व: स्वर: + छ = च्छ

मातृ + छाया = मातृच्छाया।
वि + छेद: = विच्छेद:।

क्रियापदरूपाणि ।

धातु:(गण:, पदम्)	लट्	लङ्	लोट्	विधिलिङ्	लृट्	कर्मणि
पठ् (१ प.प.)	पठति	अपठत्	पठतु	पठेत्	पठिष्यति	पठ्यते
दा (१ प.प.)	यच्छति	अयच्छत्	यच्छतु	यच्छेत्	दास्यति	दीयते
पा (१ प.प.)	पिबति	अपिबत्	पिबतु	पिबेत्	पास्यति	पीयते
गै (१ प.प.)	गायति	अगायत्	गायतु	गायेत्	गास्यति	गीयते
ध्यै (१ प.प.)	ध्यायति	अध्यायत्	ध्यायतु	ध्यायेत्	ध्यास्यति	ध्यायते
नी (१ उ.प.) प.प.	नयति	अनयत्	नयतु	नयेत्	नेष्यति	नीयते
नी (१ उ.प.) आ.प.	नयते	अनयत	नयताम्	नयेत	नेष्यते	नीयते
स्मृ (१ प.प.)	स्मरति	अस्मरत्	स्मरतु	स्मरेत्	स्मरिष्यति	स्मर्यते
हृ (१ उ.प.) प.प.	हरति	अहरत्	हरतु	हरेत्	हरिष्यति	ह्रियते
हृ (१ उ.प.) आ. प.	हरते	अहरत	हरताम्	हरेत	हरिष्यते	ह्रियते
रभ् (१ आ.प.)	रभते	अरभत	रभताम्	रभेत	रप्स्यते	रभ्यते
नृत् (४ प.प.)	नृत्यति	अनृत्यत्	नृत्यतु	नृत्येत्	नर्तिष्यति	नृत्यते
क्रुध् (४ प.प.)	क्रुध्यति	अक्रुध्यत्	क्रुध्यतु	क्रुध्येत्	क्रोत्स्यति	क्रुध्यते
मन् (४ आ.प.)	मन्यते	अमन्यत	मन्यताम्	मन्येत	मंस्यते	मन्यते
लिख् (६ प.प.)	लिखति	अलिखत्	लिखतु	लिखेत्	लेखिष्यति	लिख्यते
प्रच्छ् (६ प.प.)	पृच्छति	अपृच्छत्	पृच्छतु	पृच्छेत्	प्रक्ष्यति	पृच्छ्यते
दिश् (६ उ.प.) प.प.	दिशति	अदिशत्	दिशतु	दिशेत्	देक्ष्यति	दिश्यते
दिश् (६ उ.प.) आ.प.	दिशते	अदिशत	दिशताम्	दिशेत	देक्ष्यते	दिश्यते
मुच् (६ उ.प.) प.प.	मुञ्चति	अमुञ्चत्	मुञ्चतु	मुञ्चेत्	मोक्ष्यति	मुच्यते
मुच् (६ उ.प.)आ.प.	मुञ्चते	अमुञ्चत	मुञ्चताम्	मुञ्चेत	मोक्ष्यते	मुच्यते
पूज् (१० उ.प.)प.प.	पूजयति	अपूजयत्	पूजयतु	पूजयेत्	पूजयिष्यति	पूज्यते
पूज् (१०उ.प.)आ.प.	पूजयते	अपूजयत	पूजयताम्	पूजयेत	पूजयिष्यते	पूज्यते
स्पृह्(१० उ.प.)प.प.	स्पृहयति	अस्पृहयत्	स्पृहयतु	स्पृहयेत्	स्पृहयिष्यति	स्पृह्यते
स्पृह्(१०उ.प.)आ.प.	स्पृहयते	अस्पृहयत	स्पृहयताम्	स्पृहयेत	स्पृहयिष्यते	स्पृह्यते
चुर् (१० उ.प.) प.प.	चोरयति	अचोरयत्	चोरयतु	चोरयेत्	चोरयिष्यति	चोर्यते
चुर् (१०उ.प.)आ.प.	चोरयते	अचोरयत	चोरयताम्	चोरयेत	चोरयिष्यते	चोर्यते
अस् (२ प.प.)	अस्ति	आसीत्	अस्तु	स्यात्	भविष्यति	भूयते
शक् (५ प.प.)	शक्नोति	अशक्नोत्	शक्नोतु	शक्नुयात्	शक्ष्यति	शक्यते
श्रु (५ प.प.)	शृणोति	अशृणोत्	शृणोतु	शृणुयात्	श्रोष्यति	श्रूयते
कृ (८ उ.प.) प.प.	करोति	अकरोत्	करोतु	कुर्यात्	करिष्यति	क्रियते
कृ (८ उ.प.) आ.प.	कुरुते	अकुर्वत	कुरुताम्	कुर्वीत	करिष्यते	क्रियते
ज्ञा (९ उ.प.) प.प.	जानाति	अजानात्	जानातु	जानीयात्	ज्ञास्यति	ज्ञायते
ज्ञा (९ उ.प.) आ.प.	जानीते	अजानीत	जानीताम्	जानीत	ज्ञास्यते	ज्ञायते

इ) भूतकालवाचक–धातुसाधित–विशेषणानि।

अयं 'कृ' धातोः जलाशयः।
अत्र कति मत्स्याः परिचिताः युष्माकम्?

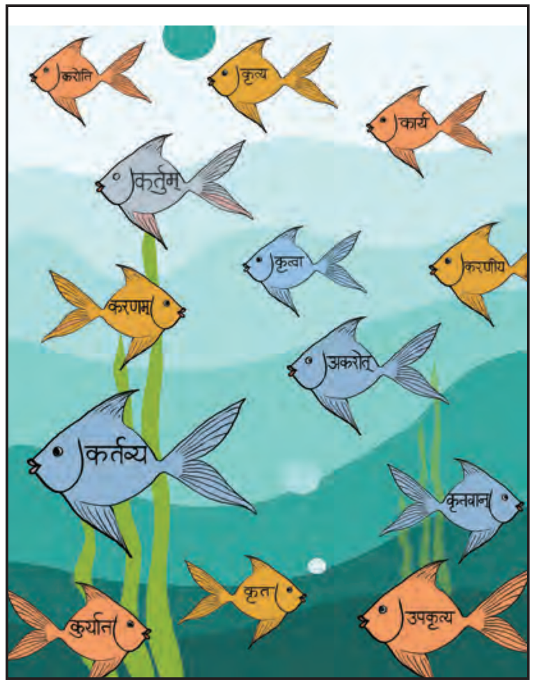

क्त–भाण्डम्

रामेण पाठः पठितः ।
रामेण कविता पठिता ।
रामेण काव्यं पठितम् ।
रामेण पाठाः पठिताः ।
सीतया कविते पठिते ।
अस्माभिः काव्यानि पठितानि ।

यथा कर्मपदं परिवर्तते,
तथा क्रियासूचकं विशेषणम् अपि परिवर्तते ।

क्तवतु भाण्डम्

रामः पाठं पठितवान् ।
सीता पाठं पठितवती ।
छात्राः पाठं पठितवन्तः।
महिलाः पाठं पठितवत्यः ।
अहं पाठं पठितवान् ।
त्वं पाठं पठितवती ।

यथा कर्तृपदं परिवर्तते,
तथा क्रियासूचकं विशेषणम् अपि परिवर्तते।

एतद् क्रियापदात् भिन्नम्।
'पठित' इति 'क्त' प्रत्ययान्तरूपम् (कर्मवाच्यं भूत. धातु. विशेषणम् = मूलधातुः + त) तथा च
'पठितवत्' इति 'क्तवतु' प्रत्ययान्तरूपम् (कर्तृवाच्यं भूत. धातु. विशेषणम् = मूलधातुः + तवत्)।

१) क्षिप् – क्षिप्त/क्षिप्तवत्	गै – गीत/गीतवत्	तड् – ताडित/ताडितवत्
आप् – आप्त/आप्तवत्	ध्यै – ध्यात/ध्यातवत्	घुष् – घोषित/घोषितवत्
जि – जित/जितवत्	३) कथ् – कथित/कथितवत्	चुर् – चोरित/चोरितवत्
नी – नीत/नीतवत्	दण्ड् – दण्डित/दण्डितवत्	४) दृश् – दृष्ट/दृष्टवत्
श्रु – श्रुत/श्रुतवत्	पूज् – पूजित/पूजितवत्	दिश् – दिष्ट/दिष्टवत्
कृ – कृत/कृतवत्	भक्ष् – भक्षित/भक्षितवत्	स्पृश् – स्पृष्ट/स्पृष्टवत्
स्मृ – स्मृत/स्मृतवत्	भूष् – भूषित/भूषितवत्	सृज् – सृष्ट/सृष्टवत्
२) पा – पीत/पीतवत्	अर्थ् – अर्थित/अर्थितवत्	दंश् – दष्ट/दष्टवत्
पा – पात/पातवत्	गण् – गणित/गणितवत्	इष् – इष्ट/इष्टवत्
धा – हित/हितवत्	क्षल् – क्षालित/क्षालितवत्	प्रच्छ – पृष्ट/पृष्टवत्

५) पठ् – पठित/पठितवत्	७) बुध् – बुद्ध/बुद्धवत्	वह् – ऊढ/ऊढवत्
लिख् – लिखित/लिखितवत्	लभ् – लब्ध/लब्धवत्	ग्रह् – गृहीत/गृहीतवत्
वन्द् – वन्दित/वन्दितवत्	रभ् – रब्ध/रब्धवत्	९) मन् – मत/मतवत्
६) मुच् – मुक्त/मुक्तवत्	लुभ् – लुब्ध/लुब्धवत्	तन् – तत/ततवत्
त्यज् – त्यक्त/त्यक्तवत्	८) वच् – उक्त/उक्तवत्	हन् – हत/हतवत्
भुज् – भुक्त/भुक्तवत्	वद् – उदित/उदितवत्	१०) ग्रन्थ् – ग्रथित/ग्रथितवत्
		मन्थ् – मथित/मथितवत्

रूपाणि अवलोकयत ।

कर्मवाच्यं भूत. धातु. विशेषणम्				कर्तृवाच्यं भूत. धातु. विशेषणम्			
पठित:	पठितौ	पठिता:	(पुं.)	पठितवान्	पठितवन्तौ	पठितवन्त:	(पुं.)
पठिता	पठिते	पठिता:	(स्त्री)	पठितवती	पठितवत्यौ	पठितवत्य:	(स्त्री)
पठितम्	पठिते	पठितानि	(नपुं.)	पठितवत्	पठितवती	पठितवन्ति	(नपुं.)
एतानि रूपाणि देव माला वन सदृशानि ।				एतानि रूपाणि देव माला वन सदृशानि ।			

अधोदत्तानि वाक्यानि पठत, भेदम् अवगच्छत ।

केन/कया कृतम् ।	**क: कृतवान् / का कृतवती ?**
१. अर्चकेन देव: पूजित: ।	१. अर्चक: देवं पूजितवान् ।
२. अर्चकेन देवी पूजिता ।	२. अर्चक: देवीं पूजितवान् ।
३. अर्चकेन दैवतं पूजितम् ।	३. अर्चक: दैवतं पूजितवान् ।
४. पितामह्या कथा कथिता ।	४. पितामही कथां कथितवती ।
५. चालकेन रूप्यकाणि गणितानि ।	५. चालक: रूप्यकाणि गणितवान् ।
६. कृषीवलेन सस्यानि उप्तानि ।	६. कृषीवल: सस्यानि उप्तवान् ।

जिज्ञासापत्रम्

१. 'क्त' प्रत्ययान्तरूपै: रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. जनै: पूजा ________। (कृ)
२.शिक्षकेण पाठ: उच्चै: ________। (पठ्)
३. शिष्येण दक्षिणा ________। (दा)
४. अनया कथा ________। (रच्)
५. बिडालेन क्षीरं ________। (पा)
६. मया चित्रं ________। (दृश्)

२. 'क्तवतु' प्रत्ययान्तरूपै: रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. पुरुष: कार्यं ________। (कृ)
२.महिला शाटिकां ________। (धृ)
३. देवा: भक्तान् ________। (रक्ष्)
४. अहं चित्राणि ________। (दृश्)
५. कवि: कवितां ________। (लिख्)

शब्दकोषः । (पाठानुसारम्)

१. सुष्ठु गृहीतः चौरः ।

१) धनस्यूतः - (पुं.)
२) मायायष्टिका (स्त्री)
३) अङ्गुलिमात्रम् - (नपुं)

२. अव्ययमाला ।

१) अल्पाक्षरत्वम् (नपुं.)
२) आस्यम् (नपुं.)
३) घ्राणम् (नपुं.)
४) सृष्टम् (विशे.नपुं.)
५) षट्पदाः (पुं.)
६) केतकीगन्धम् (नपुं.)
७) आघ्रातुम् (अ.)
८) द्वितीया (स्त्री)
९) स्थानभ्रष्टाः (पुं.)

३. किं मिथ्या? किं वास्तवम्?

१) मन्थनम् (नपुं.)
२) सुखासन्दः (पुं.)
३) चलभाषः (पुं.)
४) द्वारघण्टिका (स्त्री)
५) यष्टिकन्दुकक्रीडा (पुं.)
६) लालायितं (विशे.)
७) बुभुक्षा (स्त्री)
८) आभासात्मकम् (नपुं.)

४. विध्यर्थमाला ।

१) चेत् (अ.)
२) कुतः (अ.)
३) प्रत्यहम् (अ.)
४) किन्नु (अ.)
५) कदर्यः (पुं.)

५. वीरवनिता विश्पला ।

१) भुवम् (स्त्री)
२) युगपद् (अ.)
३) प्रत्युत (अ.)
४) इतःपरम् (अ.)
५) आयुधप्रहारः (पुं.)
६) कदलीवृक्षः (पुं.)
७) संहतः (विशे.)

६. पिन्कोड्-प्रवर्तकः महान् संस्कृतज्ञः।

१) आङ्ग्लभाषा (स्त्री)
२) दुर्बोधम् (नपुं.)
३) प्रत्यूहाः (पुं.)
४) विद्वद्वरेण्यः (पुं.)

७. सूक्तिसुधा ।

१) भ्रातृभाज्यम् (नपुं.)
२) गणना (स्त्री)
३) दुहन्ति (क्रि.)
४) जाड्यम् (विशे.)
५) पुंसां (पुं.)

८. मनसः स्वच्छता ।

१) हठम् (नपुं.)
२) उत (अ.)
३) लघुभारम् (नपुं.)
४) आर्द्रः (पुं.)
५) शाटिकाञ्चलं (नपुं.)
६) कियन्तः (अ.)
७) रजकः (पुं.)
८) चन्दनफेनकम् (नपुं.)
९) व्यापृतम् (अ.)

९. अमरकोषः ।

१) अध्येतृ (पुं.)
२) यथेष्टम् (अ.)
३) आचन्द्रतारकम् (नपुं.)
४) अनुशासनम् (नपुं.)
५) विनायासम् (अव्यय)

१०. काव्यशास्त्रविनोदः ।

१) मस्तिष्कखाद्यम् (नपुं.)
२) सरसं (नपुं.)
३) पक्षिराजः (पुं.)
४) शूलपाणिः (पुं.)
५) बिभ्रन् (विशे.)

११. मनोराज्यस्य फलम् ।

१) अधीते (क्रि.)
२) शक्रः (पुं.)
३) सक्तु (स्त्री)
४) नागदन्ते (पुं.)
५) वडवा (स्त्री.)
६) यूथम् (पुं.)
७) महिषी (स्त्री)
९) विक्रयणम् (नपुं.)
१०) चतुःशालम् (नपुं.)
११) प्राप्तवयस्काम् (स्त्री)
१२) जानुचलनयोग्यः (पुं.)
१३) श्रोष्यति (धातुरूप)
१४) कुक्कुरः (पुं.)
१५) पाण्डुरताम् (अ.)
१६) शेते (क्रि.)